

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НРЦГ И ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НРЦГ

Година XIII

Титовград, 1960

Књ. XVII, св. 3

Динко ФРАНЕТОВИЋ

ИСТОРИСКИ ОСВРТ НА ПОПЛАВЕ И УРЕЂЕЊЕ ВОДА У СКАДАРСКОЈ ОБЛАСТИ

Скретање Дрима кроз историју. Дрим је у предисториско и историско доба неколико пута мијењао свој ток. Од свог тока према Љешу скретао је ка Скадру у Бојану и обратно. Историја његовог скретања још није написана. Тито Ливије (умро 17 год. н. е.) говори о Скадру, али уопште не спомиње Дрим, који је тада текао према Љешу. Ово исто констатује и Страбон, његов савременик (умро 24 год. н. е.). Плиније, који је живио скоро у исто доба (умро је 79 год. н. е.), означава ток ријеке према Скадру. Птоломеј, једно стољеће и по касније, налази Дрим према Љешу Vibius Sequester (V стољеће) описује да Дрим утиче у Бојану мало ниже Скадра.¹⁾ У XI стољећу Cedranus²⁾, а у XV ст. Nicephore Calliste³⁾, означавају Дрим према Љешу. Изгледа да се у другој половини XV стољећа Дрим рачвао као и данас: један крак је текао према Љешу, а други, важнији, пролазио је поред подножја брдашца Брдица и уливао се у Бојану према Облику, мало ниже од данашњег његовог излива. Према географији Хуга Партема, 20 година касније, Дрим се улива у дримски залив. Барлетијус (1478) у својој историји опсаде Скадра пише да се Дрим уливао у Бојану у близини Скадра. На почетку XVI стољећа цијели ток ријеке узео је смјер према Љешу⁴⁾; у XVII стољећу задржава се према Задрими⁵⁾ и могућно да је у XVIII

¹⁾ Vibius Sequester — De fluminibus, Drinus e palude Lichdini abluens Scodram oppidum illicorum; Briot A., La question du Drin, Manoscritto in possesso della S.V.E.A., redatto attorno al 1910, pagina 56.

²⁾ Bizantine, Edizioni du Louvre, стр. 588; Briot, н. дј.

³⁾ Niciphore Callisto, lib. XVIII, cap. XXVIII; Briot, н. дј.

⁴⁾ Barletius Marinus, De obsidione Scodrae, Publicato a Venezia nel 1504; Briot н. дј.

⁵⁾ Freschot D. Casimiro, Memorie geografiche della Dalmazia, Bologna 1687.

стољећу Дрим скренуо према Скадру, да се напoкoн врати у своје нормално корито гдје се налазио прије 1800 године⁶⁾.

Нестанак села на Скадарском Језеру и ријеци Бојани. Из једне карте Турске из 1829 може се видјети да су на почетку прошлог стољећа у средини Скадарског Језера постојали насељени отоци и да је данашње Хумско Блато сачињавало посебан залив одијељен од Скадарског Језера појасом земљишта.⁷⁾ Несquard, према казивању домородаца, пише да су на источној страни, гдје се данас налази Скадарско Језеро, постојала села и вртови. Једном је услед потреса све пропало под воду. Старици из околних мјеста причају да се, кад је лијепо вријеме и прозирна вода, виде рушевине кућа и дрвеће у вртoвима.⁸⁾ Међутим, села наведена код Маријана Болице у опису Скадарског санџаката (1614)⁹⁾ и убиљежена на Коронелијевој карти од 1688 и данас постоје: Русе, Добранци, Врака, Грил и Флака.¹⁰⁾

Између Скадра и манастира Св. Срђа и Бакха, дуж лијеве обале Бојане, на Коронелијевој карти налазимо три мјеста: Цаталина, Матеси и Перагнани, са 95 кућа, која су потпуно нестала, вјероватно приликом поплаве Дрима послеје 1858/59.¹¹⁾

Поплаве Дрима уништиле су и разне културне споменике, као манастир и цркву Св. Срђа и Бакха, на лијевој обали Бојане, при којем је било познато средњевјековно пристаниште, које вода Бојане непрестано поткопава и струја односи. Још се на мјесту налази мали дио једног угла цркве.

Подизање водостаја на Скадарском Језеру и прије 1858/59. Врањина је постала оток између 1200—1233 године.¹²⁾ У христовуљи Св. Николе на Врањини од 1233 она се спомиње као оток. О њој пише: и аз виђех, јере не има гдје тежати, ере ест у острове¹³⁾

Око отока Каменика налазио се око 1740 најбољи виноград на том подручју, власништво Турчина Хаџи-Митра аге

⁶⁾ Pouqueville F.C.H.L., Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, etc pendant les années 1798 a 1801, Parigi 1805, vol. IV, cap. XXIV.

⁷⁾ Baldacci A., L'Albania, Roma 1929, 104; Franz von Weiss, Wien 1929, Carte der Europäischen Türkei nebst einen Theil von Klein Asien, мјерило 1:576.000.

⁸⁾ Несquard H., Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégaria, Paris, 1858, 6 i 7.

⁹⁾ Љубић Ш., Старине XII, 176

¹⁰⁾ Armao Ermanno, Località, chiese, fiumi, monti e toponimi varii di un'antica carta dell'Albania Settentrionale, Roma 1933, 166; Coronelli P. M. O., Corso delli fiumi Drini, e Boiana nella Dalmazia, Venezia 1688.

¹¹⁾ Армао, н. дј., 51, 81 и 89.

¹²⁾ Станојевић Ст., Народна енциклопедија СХС, IV, 117

¹³⁾ Miklosich F., Monumenta serbica, Viena 1858, XXII.

Бушатлије; због спуштања земљишта доспио је под воду и сада се налази у жару.¹⁴⁾

Село Салковина, које се налазило сјеверозападно од Жабљака, у углу рјечице Провалине и Каратуне, већ 1840 плавила је језерска вода, због чега се морало раселити.¹⁵⁾ На раније исељење утицао је донекле и турски зулум. Села око Жабљака, која су лежала у низини као Салковина, а то су Шарике, Трумше, Балије и Врбиш, морала су се, усљед дизања језерске воде, раселити још у раздобљу од 1835—40.

Поплаве. Њихови узроци и последице. На Скадарском Језеру је и у раније доба било поплава, али су нам оне мало познате. Из једног манастирског записа о Старчевој Горици на Скадарском Језеру из 1579 произилази да је овај оток био поплављен. У запису стоји: „Да се зна ко би плима по свои Зети, и потонуше жи. Да се зна ко потону и земла в дн Ме(а)hta? бега, и би вода у Стачеву Горицу више убла, в лето 7808 о Николдне (6/19.XII.1579)“ Даље о поплави Зете стоји: „Да се зна ко би плима по свои Зе (ти) и потонуше пола по Зети до Берислав орец (?) (Орецз)“¹⁶⁾ Занимљиво би било измјерити висину од убла до данашње нулте тачке, јер би се тиме могло приближно утврдити до којег је положаја у Зети вода била онда допрла. Уједно би се знало која је разлика водостаја била од садашње нулте тачке до убла. Међутим, може се поставити питање: која је нулта тачка онда била на Скадарском Језеру? Исто тако би се могло поставити питање: који је узрок био овој великој поплави?

Главни узрок поплавама у области Скадарског Језера је скрегање Дрима у Бојану. Око 1846 Дрим је последије изласка из горског масива Ваудењса (алб. = *Vau—i—deise*) почео да се рачва и један његов крак је скренуо према сјеверозападу.¹⁷⁾

Ami Voué, француски геолог, први је примијетио, 1852, да Дрим мало утиче у Бојану. Аустриски конзул у Албанији, Gaan,

¹⁴⁾ Јовићевић А., Ријечка Нахија у Црној Гори, Београд 1911, 464; Жар је поред обала Скадарског Језера свако мјесто гдје расте лопух, трска и друге сличне траве. Жарови не пресушују, а може се газити у њима. Географски термини, Гласник Српског географског друштва, Београд 1913, св. I, 314.

¹⁵⁾ Ровински П., Черногорија I, Санктпетербург 1888, 214—215.

¹⁶⁾ Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи, Београд, III, 81.

¹⁷⁾ Pesnel, ing., Pour le régime des eaux du territoire de Scutari d'Albanie, Constantinople, le 21. novembre 1893; Bolotov, ing., Memoire sur le drainage du lac de Scutari, Le lac de Scutari, Constantinople, le 12/25.IX. 1909; Briot A., н. дј., Les inondations de la plaine de Scutari et l' exhaussement du lac, Avant propos.

послао је тачан извјештај својој влади о томе шта се све догодило с Дримом приликом његовог скретања.¹⁸⁾

Зими између 1858 и 1859 дивља и неукротива ријека Дрим провалила је према сјеверозападу у равницу Скадра. Он је најприје створио једно пространо корито. Коначно, јужни руб бујице, дотада миран (док високи водостај није прочистио слабе заштитне бране), упутио се према Скадру и у току двије сљедеће зиме бијесно је дивљао и правио велика пустошења, а треће зиме ископао је корито, којим је послије из године у годину један већи дио воде текао кроз 13 км дугу равницу, мало повише моста на ријеци Кири, на подручју преграђа Табаки, јужног дијела Скадра, спојио се са рјечицом Кири и с њом заједно улио се у Бојану испод Скадарског града. Тиме је Дрим створио нови крак дуг 13 км под именом Дримац¹⁹⁾ (алб. = Drim—i—Madh; тал. = Drinassa). Дрим је овом провалом нанио у Бојану велике количине шљунка, пржине и муља.²⁰⁾ због чега је пред ушћем Дримца настала велика делта, која се временом протегла до саме десне обале Бојане, према бријегу Сука Схен Леврент. Поред Суке остала је уска матица, у којој струја из Скадарског Језера одржава дубину којом бродови пролазе. Због плитке воде на делти и отицања Дримца према Суки, пред овом се ствара вир у облику лијевка, који при јакој струји досеже и до дубине од 20 м, а који је особито код високог водостаја опасан за бродове. Осим тога, током године, низводно према селу Ободу, створили су се дуги спрудови опасни за пловидбу, особито при ниском водостају. Услјед сталних наноса Дримца у Бојану, дубина се у њој смањује, а водостај на Скадарском Језеру постепено се све више диже.

Притока Кири је вијековима полагаано наносила у Бојану шљунак, пржину и муљ, што је био узрок издизања њеног дна. Али што Кири кроз стољећа није учинио, то је Дрим извршио за релативно кратко вријеме. Код Скадра је тиме настало загађивање Скадарског Језера.

Подизању дна у Бојани код Скадра доприносе и даљани,²¹⁾ многобројни стубови забодени у дно Бојане и плетери. Око њих

¹⁸⁾ Ровински П., н. дј., I, 216: За ово сам се обратио у Бечу: Osterreichisches Staatarchiv, Abt.: Haus-, Hof-und Staatsarchiv. Дописом од 17 V 1954 одговорено је да му није о провали Дрима ништа познато. У попису конзула за наведене године нигдје се не налази презиме Gaan неког аустроугарског конзула, ни у једном мјесту на Балкану. Нашао сам аустро-угарског конзула Фердинанда Хаса, у Јанину, а касније у Рушћуку. Вјероватно да је Ровински замијенио Gaan умјесто Haas.

¹⁹⁾ Hahn J. G., Reise durch die Gebiete des Drim und Wardar in Auftrage der K. Akademie Wissenschaften unternommen im Jahre 1863, mit einer Karte, Wien 1867, 34; Цвијић др. Ј., Балканско Полуострво, Загреб 1922, I, 103; Гопчевић С., Oberalbanien und Seine Liga, Leipzig 1881, 70 и 215.

²⁰⁾ Boucart Jacques, L'Albanie et les Albanais, Paris 1921, 27—28.

²¹⁾ Daylani (даљани, јаз) је турска ријеч за риболовне справе од стубова и плетера, које се сваке године у августу постављају преко Бојане испод моста код Скадра за лов ципола и јегуља.

се купи трава и остало, гдје се зауставља шљунак, пржина и муљ, услед чега се уздиже дно Бојане.

Зими, за вријеме високог водостаја, воде Дрима и Кирија заједнички својим током великом снагом ударају у бријег Сула Схан Левренит, на десној обале Бојане. Због тога један дио воде заокреће узводно десном обалом Бојане, која поред творнице цемента прави лук, тече испод моста и преко рта Тарабоша улази у Скадарско Језеро, тако да Бојана престаје да врши улогу отоке.²²⁾ Вода собом носи: пржину, муљ и дрвље, те отиче до села Широке и даље, а мутна вода допире и до наше луке Цкла. Због наведеног узрока нагло расте водостај на Скадарском Језеру, тако да за 1 до 1 и по дан водостај нарасте за 3 м и више и тада настају поплаве (1896 + 10,24 м).

Враћање воде Бојане у Скадарско Језеро, при високом водостама, јединствен је случај игре природе у нашој земљи.

А пошто Бојана на неколико мјеста не може да пропусти сву воду коју доноси Дрим, то отприлике 40% воде, приликом великих поплава, прелази преко брегова Бојане и плави околно земљиште.

Дакле, главни узрок поплавама у области Скадарског Језера је скретање Дрима у Бојану.

Посљедице. Сваке године услед изливања Дрима настају двије до три поплаве, које захватају дио ниског земљишта. За вријеме од 100 година (од провале Дрима у Бојану 1858/59), по дизањем водостаја на Скадарском Језеру захваћено је око 15—20 тисућа хектара обрадиве земље. Тамо гдје су се прије налазили узорни виногради, сада расте жука, а гдје су биле ливаде и оранице, лопух.

Због отицања воде Бојаном у Скадарско Језеро у вријеме великих поплава, и након тога, због враћања из Језера у Бојану, на сјевероисточном дијелу Скадарског Језера таложно се шљунак, пржина и муљ, па су настале тзв. С к а д а р с к е Л и в а д е (алб. = Livadi Škoders), величине неколико хектара. На карти грофа Кагасзау из 1838, на наведеном положају, стоји написано Л и в а д е. Из овога произилази да су Ливаде код Скадра постојале и прије провале Дрима у Бојану, а да су се сваком поплавом постепено повећавале.²³⁾ На плану Скадра издатог од аустро-угарског генералштаба стоји написано „Livadi Škoders“.²⁴⁾ Пошто се наведени положај налази у близини Скадра, вјероватно је народ ово назвао С к а д а р с к е Л и в а д е. Из истог разлога,

²²⁾ Радовић А., Le Quistion du Skutari, Paris 1919, 11.

²³⁾ Carte du pays de Monténégro, dresse d'après des observations géodésiques sur le lieux et recherches les plus soigneuses par M.le Comte F. Кагасзау, Већ 1838, мјерило 1:288.000, Сенџерџи Ј., геодет. пук. у м., Заргеб, Кратак историјски преглед развитка картографија Црне Горе у XVIII—XX ст., Геодетски лист, Заргеб 1955, бр. 7—10, стр. 250.

²⁴⁾ К. у К. Generalstab, Landesbeschreibung archiv, Detailbe — schreibung von Albanien, 1. Theil, Beilage 5, Wien 1900.

од горице Шигорица (Нишан) до рта Тарабоша вода је веома плитка у дужини око 2 км, што спречава отицање воде из Скадарског Језера Бојаном у море. То је узрок вишег водостаја на Скадарском Језеру од оног који је постојао прије провале Дрима. То омета и пловидбу, особито љети, када дубина воде износи само 80—90 см.

Године 1879 била је велика поплава. Докле је тада допирао највиши водостај, означено је било ниже Ваудењса, од села Гавочи за 1 км према Скадру, на једном старом дуду. Ова тачка је инж. Ламберту служила и као контрола нивелмана. Дана 5 X 1883, приликом поплаве, водостај је био виши за 1,84 м од оног из 1879. Тога дана је вода прешла наведени водостај и порушила камене бареже за скретање Дрима према Љешу, које је била изградила фирма А. Manos & С. F. Hofer & Co.²⁵⁾ Међународна комисија за разграничење пловила је у априлу 1879 у чуновима преко путева у Ријечи Црнојевића.²⁶⁾ Год 1896 на пазару у Ријечи Црнојевића вода је била висока 2 м.²⁷⁾ Сва обала са чесмом је била поплављена, а тако исто и доњи дијелови кућа. У исто вријеме вода је поплавила и Вирпазар, тако да се по њему само чуном могло кретати. Тада је било поплављено и Црмничко Поље.

Село Плавница налазило се на десној, а Карабеш на лијевој обали Плавничке Ријеке; због поплаве морала су се и ова села преселити. Доњи Гостиљ морао се раселити због поплава које је проузроковао Дрим, а исто тако и Стари Матагужи. Најниже куће данашњих Матагужа додирују Старе Матагуже. У дну Зетске Равнице рт Веље Пијеске пружа се према Скадарском Језеру око 2 км у правцу југа. На њему се раније сијала пшевица и кукуруз, а сада преко њега плове бродови.

Села Потхум и Дрешевићи у Хумском Блату често поплаве. Године 1896 и 1922 вода је поплавила доње дијелове кућа, тако да су их становници морали напустити док поплава није престала. Новембра 1896, због велике познате поплаве, под водом су била сљедећа села: Бериславци, Бијело Поље, Бистрица, Гостиљ, Курило и Матагужи. И варош Ријека Црнојевића је тада била поплављена.²⁸⁾

Због отицања воде из Бојане у Скадарско Језеро, а усљед поплава проузрокованих надоласком Дримца и Кирија, поплављен је и већи дио Скадра.²⁹⁾ Куће на Базару, у Скадру, које се налазе на лијевој обали Бојане, усљед поплава Дрима већим дијелом су остале под водом. Њихови власници су неке порушили до нивоа воде и тим истим камењем саградили друге у новом Скадру.

²⁵⁾ ДАЦ—МИД, ред. бр. 218а од 1 IV 1884.

²⁶⁾ Hassert K., *Der Scutarisee*, Globus № 2. Bg. LXII, Braunschweig 1892, 19.

²⁷⁾ Јовићевић А., Ријечка Нахија, 460.

²⁸⁾ „Глас Црногорца“, 1 XI 1896, бр. 45.

²⁹⁾ Boucart J., н. дј., 28.

На десној обали Бојане, код села Зуос, вода Дрима однијела је доста обрадивог земљишта, због чега је село осиромашило. Напротив, на истој обали, низводно, поред села Доњи Облик, обала се проширила за 30 рали земљишта нанесеног бујицом Дрима.

Села: Сирћ, Дајчи, Горњи и Доњи Самрић Бојана стално поткопава, због чега становници морају своје куће да растављају прије него их вода понесе, а потом даље од Бојане на сигурнијем мјесту поново да граде.

Сашко Језеро, кад га Бојана поплави, повећа свој обим и продужи се и до 4 км, а кад вода опадне, дужина му износи отприлике само 500 м. При већим поплавама вода се прелије преко обала Бојане и поплави читаво Улцињско Поље. Послије изградње насипа на великој окуци Бојане ово се више не догађа.

Већих поплава је било 1879, 1883, 1896, 1903, 1905, 1915, 1917, 1918, 1922, 1929, 1931, 1933, 1937 и 1947 године.

Према водомјерној летви у Вирпазару 22 IX 1928 био је минимални водостај — 99 цм, а 18 III 1931 максимални водостај + 340 цм и 17 XI 1933 + 344 цм. У Доњој Плавници 21—24 IX 1928 био је минимални водостај — 84 цм, а 17—18 III 1931 максимални водостај + 400 цм. На Ријечи Црнојевића, Код Липовика, 28 IX 1935 био је минимални водостај — 5 цм, а 6 XII 1935 максимални водостај + 380 цм. У Каручу 13 X 1933 био је минимални водостај — 18 цм, а 14—19 XI 1933 максимални водостај између + 400 и 450 цм. На рјечици Каратуни код Филиповог Крша 20 XII 1928 био је минимални водостај — 24 цм, а 27 III 1931 максимални водостај + 412 цм.³⁰⁾

Историски осврт на уређење вода у Скадарској области

Пројекти, студије и разни радови око уређења Дрима код Ваудења и вода у Скадарској области рађени су углавном од 1880 до 1940, дакле у раздобљу од 60 година. И прије 1880 неке мале радове је обавила војска, али без пројеката. И касније су се радови започињали, али ниједан није доведен до краја. Сваки пројекат је обухватао различити терен и објекте, који се по свом опсегу, величини, врсти и вриједности изведених радова доста разликују; а како су се током наведеног раздобља цијене радова и материјала мијењале, тако су и износи за њихово извршење били различити.

Уза све наведено, Дрим и Дримац и данас теку и причињавају штету, исто онако као и прије 100 година.

³⁰⁾ Министарство грађевина — Хидротехничко одјељење, Београд, Извјештај о воденим талозима, водостајима и количинама воде за 1932, 1933, 1935 и 1936, Сарајево 1933, 1934, 1935 и 1936, стр. 309, 322, 350 и 351; Изнијели смо садашње водостаје, јер за раније вријеме немамо података.

Изнијећемо главније доказе о уређењу вода у Скадарској области.

И прије неколико стољећа постављало се питање уређења пловности Бојане. Млетачка Република је 1396 од Ђурђа Страцимировића преузела Скадар и његово подручје са Бојаном. Слањем малих бродова са храном и осталим потребштинама Бојаном за тврђаву Скадар установљено је било да је од Св. Срђа и Бакха узводно вода мјестимично толико плитка да то омета пловидбу. Млетачка Република је још тада увидјела да је Бојана веома погодна за склањање њене флоте на сигурно мјесто. Због тога она, 1403, шаље брод са нарочитим људима да испитају улаз у Бојану, дубину ријеке на ушћу и на који начин се може у ријеку улазити („videre et examinare debeat, et introitum suum et quana aqua est in bucha fluminis, ac quomodo intrare potest“). Даље им наређује да испитају да ли се може утврдити ријека, како би галије на њој биле сигурне („et similiter quomodo secure postea poterunt intus stare“). Такође је требало испитати ширину ријеке и дубину воде и све друге околности које су потребне Републици.³¹⁾ Из наведеног произилази да у то вријеме Млетачкој Републици ријека Бојана још није била позната у погледу пловности.

Међутим, плићаци од манастира Св. Срђа и Бакха узводно ометали су малим бродовима пловидбу. Због тога Млетачка Република, 1406, одлучује да у Бојану пошаље једног хидротехничког инжењера који би отклонио сметње за пловидбу од Св. Срђа и Бакха узводно све до Скадарског Језера, како би у Језеро могле да уплове галије и галеоте („Preterea mitti debeat unus magister ingeniarius ab aquis ad examinandum, si possent destrui guada et reducere aquas(!) a s. Sergio usque in lacum per talem modum, quod possent intrare in illum galee vel galeote“).³²⁾

Због наведених сметњи Млетачка Република, ради опскрбе Скадра 1422, морала се послужити малим и плитким чамцима. „cum barchis et ganzarolis et galeis“.³³⁾ На поменутих плићацима пловидбу је ометала и јака струја. Млетачка Република наређује својим људима, 1422, ако чамцима не могу опскрбљивати Скадар због јаке струје, да између отока код Св. Срђа и копна потопе два брода, по један са сваке стране отока, тако да ток ријеке буде спорји („et aque a sancto Sergio versus Scutarum temefierunt, et minorem cursum haberent, submergi fecit quoddam navigium inter insulam existentem apud sanctum Sergium et terram firman“ Даље пише: „quod submergo duo navigio unum ab una parte dicte insule“).³⁴⁾

³¹⁾ Thalloczy L., Jireček K., Šufflay C., Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia, vol. II, Annos 1344—1406, Vindobonae 1918, бр. 731, 222.

³²⁾ Исто, Acta et Diplomata, vol. II, бр. 788, стр. 244.

³³⁾ Љубић III., Листине VIII 180.

³⁴⁾ Исто, VIII, 206—207.

Из напријед наведеног излази да су и прије 1400 године постојали плићаци од Св. Срђа узводно. Шта је Млетачка Република у том погледу урадила, није нам познато. Плићаци су настали скретањем Дрима у Бојану од испод Скадарског града до Св. Срђа током стољећа, а ријека Кири је током стољећа ове плићак повећавала.

Први покушаји 1844—1879. Налазимо да је Müller већ 1844 први писао нешто о уређењу пловности Бојане као воденог пута. Он пише да је недовољан водени транспорт, па би за трговачку коњунктуру била срећно рјешење веза између Охридског и Скадарског Језера и даље са морем путем Дрима и Бојане, јер би то било од користи, а сем тога да би требало очистити ушће Бојане од пржине и муља и минирати гребене на Дриму за бродску пловидбу у близини Мједа и Спаса.³⁵⁾

Нушић о овоме пише да је Воје мислио да би се малим паробродом могло отићи, за вријеме високог водостаја, из Скадра до Охридског Језера кроз Дрим, но Vostro је тврдио да између Струге и Дебра има водопада који чине немогућним пловљење том ријеком.³⁶⁾ Hahn је 1863 лаким чамцем отишао на овакво путовање. Његова намјера је била да плови уз Дрим док може. Он се с великом муком провлачио кроз тјеснаце на Дриму и доспио под албанско село Мертири, одакле даље није могао, па је продужио копном уз Дрим. Hahn је био нашао морнаре из села Широке, који су са собом били донијели лађе и чунове за пловидбу уз Дрим. Широчани су најбољи морнари на Скадарском Језеру. Са Hahnom су били п. б. б. Sprau, др Szekely и др Auerbach.³⁷⁾

Из писања Hahna излази да су Турци после 1846, а прије 1858, били израдили некакве заштитне бране, да Дрим не продире даље у равницу према Скадру. Он пише да је Дрим коначно 1858/59 направио продор према Скадру и висока вода порушила слабе заштитне бране (...indem das Hochwasser die schwachen Schutzbanten zerstörte...)³⁸⁾ Какве су то бране биле, он не пише. Hahn је предузео путовање уз Дрим 1863, а продор Дрима у Бојану завршио се коначно 1862. Hahn је на лицу мјеста ове ствари тачно испитао.

Први покушај одвраћања Дрима до Скадра пада 1870. Briot пише да је и прије овога било више покушаја да се ток Дрима врати у његово старо корито. Скадарски гувернер Сафкет-паша с војском, а под управом неких инжењера, дао је да се забију стубови и помоћу плетера и камења да се направе бране.

³⁵⁾ Müller dr. Joseph, Albanien, Rumelien u. die Osterreichisch-montenegrinische Gränze, oder statisch-topographische Darstellung usw., sowie das Gränz, distrikts von Budua in Osterreichisches Albanien, Praha, 1844, 31.

³⁶⁾ Нушић Б., С Косова на сиње море, Београд 1902, 84—85.

³⁷⁾ Hahn G., Reise durch..., н. дј., 34—35.

³⁸⁾ Исти, н. дј., 34.

Прва јака поплава развијела је бране и однијела их коритом Дримца према Скадру.³⁹⁾ Гопчевић пише да су турски инжењери били направили тако мизерне обранбене насипе (...tobenden Wilfang so elende und schwächliche Schutzwehren engegen,...) да је било за чуђење како се ријека дала тако дуго укротити.⁴⁰⁾

Касније је Хусеин Хусни-паша⁴¹⁾ имао да закључи уговор с једном добро познатим француским инжењером да се Дрим уреди. Но Али Хајдар-паша⁴²⁾ је све то напустио и тако је вода и даље плавила Скадар.⁴³⁾

Пише се и говори да је на Берлинском конгресу 1878 било расправљено питање уређења Дрима и да се Турска била обавезала, због штете коју Дрим наноси околном становништву, да ће га вратити у његово старо корито. Прегледали смо свих 20 протокола⁴⁴⁾ Берлинског конгреса, али се ни у једном не налази да је било расправљено уређење Дрима. Ни у један од 64 члана Берлинског уговора није ништа било унесено о Дриму. Можда је питање Дрима расправљено и било уређено посебним протоколом.

Пројекат инжењера Ламберта 1880. Право покретање уређења Дрима почиње 1880, када је турска влада била послала на лице мјеста француског инжењера Ламберта да проучи прилике које су биле настале последице провале Дрима у Бојану и поплаве 1879. Инжењер Ламберт је последице дугог мјерења и испитивања изradio пројекат, који је упутио Министарству за јавне радове у Истамбулу на одобрење.

Војвода Симо Поповић, управитељ Приморја, у Улцињу, добијао је стално вјести из Скадра. Он јавља војводи Врбици, министру унутрашњих дјела, да је у Истамбулу одобрен пројекат инжењера Ламберта. Због тога се 15 VI 1882 састала комисија за уређење Дрима. Латини (католици) нијесу пристајали на пројекат инжењера Ламберта, већ су захтијевали да се Дрим уреди према плану инжењера Пјачентина, кога су они добили из Беча (или Трста). Кад су се Латини удалили, комисија је учинила погодбу са А. Маносом за износ од 23.500 наполеондора. Уговор су оставили да потпишу сјутрадан. Комисија је тражила од Маноса јемце. Он је предложио Филипа Чека и Ђона Туш Капетанова, које је комисија примила. Поповић даље пише како је чуо да уговор није одмах потписан, и то с разлога што Абди-паша не-

³⁹⁾ Briot, н. дј., *Les Inondations...*, Avant propos...; Шоћ др. П., „Време“ од 20 X 1940.

⁴⁰⁾ Гопчевић С., *Oberalbanien...*, н. дј., 215.

⁴¹⁾ Хусеин Хусни-паша налазио се у Скадру као гувернер (валија), у чину ферика, хидрж. год. 1294—1877—78.

⁴²⁾ Абди Хајдар-паша налазио се у Скадру као гувернер, у чину ферика, хидрж. год. 1297—1882.

⁴³⁾ „Глас Црногорца“, 22 XI 1879. бр. 36.

⁴⁴⁾ Bonghi Ruggero, *Il Congresso di Berlino e le crisi d'Oriente*, Milano 1878, 288—247.

што отеже, не би ли му Манос дао још штогод испод руке. Даље каже да је Пјачентини сам извјестио да је план Ламбертов добар.⁴⁵⁾

И Глиго Перовић, црногорски конзуларни агент у Скадру, извјестио је био војводу Врбицу о наведеном уговору.⁴⁶⁾

Министарство за јавне радове у Истамбулу, 2 VII 1882, одобрило је уговор између А. Маноса пок. Ивана⁴⁷⁾ и С. F. Hofer & Co, с једне стране, и општине Скадар (*Vis—a—vis du Belešić*) и Комисије за уређење Дрима, с друге стране. Уговорено је било да Манос и Хофер изврше радове према уговору и пројекту инжењера Ламберта за износ од 460.000 франака.⁴⁸⁾

Главне тачке уговора гласе:

1) Предузеће за извршење радова има се у свему саобразити према уговору и наређењима које ће давати вилајетски инжењер (Ламберт).

2) Предузеће је обавезно поново изградити, било за вријеме извршења радова или послјије — за вријеме гаранције — све дијелове диге у земљи или насип који би био оштећен сваким надоласком воде Дрима који не би прелазео водостај од 1879.

3) Вријеме за извршење радова садржаних у уговору одређено је на 240 корисних дана, не узимајући у рачун празничке дане као и вишу силу.⁴⁹⁾

У споразуму је било уговорено одржавање мира и реда. За ову сврху била је одређена војна стража од 25 људи под заповједништвом једног официра.⁵⁰⁾

Дана 25 августа 1882 у присуству гувернера Абди-паше и претставника хришћана, Турака и других религија била је извршена церемонија отварања радова.⁵¹⁾

Предузеће је започело радове 27 VIII 1882. Они су текли редовно до септембра 1883, када је једна поплава велико оштетила дотада извршене радове. Услјед штете рад је након поплаве био обустављен.⁵²⁾ Поплава је и крајем 1882 проузроковала неке штете на радовима.

Инжењер Ламберт и А. Манос су 29 X 1882 несрећним случајем настрадали на ушћу Бојане пловећи црногорским паробродићем „Црна Гора“.⁵³⁾

⁴⁵⁾ ДАЦ—МУД, од 17 VI — 20 IV.

⁴⁶⁾ Исто, без броја, 1882.

⁴⁷⁾ Исто, бр. 1058 од 21 IX 1883; *Jahrsberichte der k. u. k. österreichisch-ungarische Consulat Behörden, XI Jahrgang, Wien 1883, 257.*

⁴⁸⁾ ДАЦ—МИД, ред. бр. 218а од 1 IV 1884, Извјештај инжењера *Settimi Monti* из Женеве од 27 III 1884.

⁴⁹⁾ Исто, тачка А, 1, 2 и 3.

⁵⁰⁾ *Jahrbliche...*, н. дј., XI Jahrgang, Wien 1883, 258.

⁵¹⁾ Исто, 257.

⁵²⁾ ДАЦ—МИД, ред. бр. 218а од 1 IV 1884, Извјештај инж. *Settimi Monti* из Женеве од 27 III 1884, тачка Б/1.

⁵³⁾ Исто, Извјештај Управе луке Св. Никола на Бојани, без броја, од 29 X 1882.

Послије дављења Маноса и инжењера Ламберта, радови нијесу били прекинути, већ су, под надзором пословође Toscani, настављени, док није стигао Хофер из Женева. У новембру 1882 стигао је у Скадар инжењер А. Briot, који је замијенио инжењера Ламберта. Радове је наставио Хофер, као претставник предузећа А. Манос наслеђеници и Ц. Ф. Хофер.⁵⁴⁾

Војвода С. Поповић из Улциња 10 XI 1882 јавља министру Врбци да је вода у Скадру велика, а Задримље је потопљено због скретања тока Дрима. На Дримју се ради и даље и посао се неће прекидати. Намјесто инжењера Ламберта дошао је други, такође Француз, инжењер Briot⁵⁵⁾, који није успио да пројекат приведе крају, иако су неки грађевински радови већ били изведени. Гувернер Абди-паша, као функционер независан од цариградске владе, био је наредио да се радови обуставе због размирица које су биле настале између предузимача, Комисије за регулацију Дрима, и Техничке комисије и приобалног становништва Задриме.⁵⁶⁾ До тог времена вриједност изведених радова износила је 245.000 франака.

Дана 2 I 1883 Хафис-Малобег са својим друштвом изашао је на мјесто радова и запријетио насиљем ако се не обустави посао. Пријетио је и пушкама. Стража није против овога ништа предузела. Абди-паша је 5 I поводом овог догађаја за неколико дана обуставио радове, док путем компетентних власти не отклони потешкоће са власницима земљишта. Дана 7 I поновили су се нереди на радилишту, али сада из сасвим других разлога.⁵²⁾

Инжењер Briot је о стању радова на терену поднио извјештај 10 I 1883. Турска влада је била послала ванредне делегате на лице мјеста, и јови су поднијели извјештај 10 IV 1883 о стању радова на терену и о насталим штетама због поплава у октобру 1882.⁵⁸⁾ Након што је извршен увиђај на лицу мјеста, гувернер Мустафа Асим-паша наредио је, крајем априла 1883,⁵⁹⁾ да предузеће настави рад. Посао је поново био обустављен због размирица које су се поновиле и због протеста становништва Задриме, које се противило да се Дрим врати у старо корито преко Задримља у Љеш.

Осим штета које су поплавом већ биле нанесене извршеним радовима, током наставка било је установљено да неки профили, које је израдио инжењер Ламберт, нијесу одговарали стварности.

⁵⁴⁾ *Jahrberichte...*, XI Jahrgang, Wien 1883, 257; Briot, н. дј., *Differents moyens de defense deja proposes pour remedier a la situation, Travaux executes de 1882 a 1884.*

⁵⁵⁾ ДАЦ—МУД, св. III—1882, Извјештај из Улциња војводе Сима Поповића, управитеља Приморја, од 10 XI 1882.

⁵⁶⁾ Briot, н. дј., Исто као под нап. 54.

⁵⁷⁾ *Jahrberichte...*, XI Jahrgang, Wien 1883, 258; Нушић Б., н. дј., 85—86.

⁵⁸⁾ ДАЦ—МУД, ред бр. 218а од 1 IV 1884.

⁵⁹⁾ Шоћ др. П., „Време“ од 20 X 1940.

За изградњу камене бараже, умјесто 15.000 м³, било је утрошено 50.000 м³ камена. Предузеће је за утрошени вишак камена тражило од турске владе накнаду писмом од 23 IV 1883.⁶⁰⁾

Међутим, високи водостај, већи од оног из 1879, од 1 до 5 X 1883 разрушио је камену брану и нанио остале штете, како је наведено у извјештају инжењера Settimi Monti.

Уз већ наведено, настало је било и питање поправке оштећених радова на терену, као и исплата тога рада за које предузеће није сносило кривицу. У вези с тим, руководилац предузећа А. Манос насљедници и Ц. Ф. Хофер & Со, Хофер, упутио је био инжењера Settimi Monti из Женеве у Скадар, да на терену проучи радове и настале штете као и погрешно израчунате профиле од стране инжењера Ламберта, те да о свему томе изradi детаљан извјештај. Инжењер Settimi, након што је све прегледао на лицу мјеста, вратио се у Женеву и изradio извјештај 27 III 1884. Хофер, као руководилац предузећа, својим писмом из Женеве од 1 IV 1884, упутио је поменути извјештај у Истамбул Министарству за јавне радове.⁶¹⁾

Инжењер Settimi у извјештају износи да се из дневника грађевинских радова може установити сљедеће: 1) да су радови на регулацији Дрима започети 27 VIII 1882; 2) да је канал за одвраћање високих вода Дрима, изграђен браном од камена, преко љета тачно регулисан; 3) да је 15 VIII 1883 стање било такво да се каменом браном могла образовати матица, која је дотада била управљена према Скадру; 4) да је вода расла редом од 23 IX, те од 1 до 5 X 1883, разрушивши камену брану у дужини од 180 м на тај начин што су воде Дрима отвориле себи пут према Скадру те оштетиле такође брану од камена у дужини од око 300 м; 5) да почев од онда па до поновне ужурбане изградње камене бране 12 III 1884 на матици није преостало више од 30 м што би затварало нову матицу према Скадру; 6) да је земљани насип потпун у дужини од око 7.500 м и да остаје да се изradi још један дио од 500 м изнад десет матица код села Гавоча; 7) да се од почетка радова, тј. од 27 VIII 1882 па све до 30 IX 1883 (400 дана), због атмосферских прилика могло радити само 214 дана; затим, од 30 IX 1883 до 31 I 1884 (123) дана, било је оперативних дана само 56; 8) да је као стална нивелманска тачка распознавања, назначена од Управе радова, служио један урез (засјек, зарез) на деблу једног старог дуда удаљеног око 1000 метара од камене бране, која се протеже према Скадру путем од села Гавоча; да се овај урез налази 0,48 метара над земљом и означава водостај од 1879, те претставља коту од 48 метара изнад морског нивоа; да један врх неке преостале старе зидине, сасвим близу изграђене камене бране, носи убиљежено 49,44 метра, те је пре-

⁶⁰⁾ ДАЦ—МИД, ред. бр. 218а од 1 IV 1884, тачка Ц.

⁶¹⁾ Исто, Писмо Ц. Ф. Хофера из Женеве од 1 IV 1884, као гарента предузећа: А. Манос насљедници & Ц. Ф. Хофер & Со.

ма томе вијенац поменуте камене бране подигнут за 50,04 метра изнад морске површине; 9) да је надолазак воде 5 X 1883 надвисио за 40 цм врх старе зидине, тј. достигао тачку 49,84 метра изграђене камене бране са стране старог тока Дрима, што је само за 0,35 метара ниже од уреза на поменутом дуду, те одговара нивоу инондације на том мјесту, која је била установљена на висини од 47,65 метара.⁶²⁾

Поред тога, инжењер Settimi износи да се из дневника грађевинских радова да̄ разабрати да је инжењер Ламберт за израду камених баража унио у прорачун 15.000 м³, док је уствари било потрошено 50.000 м³. Предузеће је вољно да настави радове ако му се надокнади више утрошена количина камена. Према члану 10 уговора предузеће не може бити одговорно за оштећења настала усљед водостаја, који прелазе 48 м.⁶³⁾

Захтјев за накнаду више утрошеног камена био је од стране подuzeћа упућен 23 IV 1883 царској влади у Истанбулу; ријешен је био на неповољан начин одговором ове посљедње од 25 VII 1883.

Даље инжењер Settimi износи да је, према пројекту, ријека са тако предвиђеним каменим бранама била стијешњена од 290 на 170 м. Бране нијесу биле тачно одређене у односу на надолазак воде из Ваудењса. Оне су морале да држе правац више према селу Гавочу да би избјегле директан налет воде из Ваудењса.

Хофер још каже да се предузеће за радове за одбрану града Скадра од поплаве обратило министру за јавне радове у Истанбулу замоливши га да поспјеши регулисање накнаде за више утрошену количину камења према извјештају Хофера од 1 IV 1884. Наводи да његово предузеће ревностно ради на поправци баража, иако је министар 25 VII 1883 негативно одговорио на горње тражење.

Напокон, према писму од 22 II 1883, Хофер тражи накнаду и с позивом на поменути извјештај — укључивши ту и генералну историју радова од њиховог почетка па до тога дана — резервише себи право и слободу да обустави друге радове и да тражи евентуално апликацију члана 15 уговора.⁶⁴⁾

Када је 5 X 1883 био највиши водостај, који је порушио камене бране, на врху старог зида било је убиљежено 49,84 м, док је на старом дуду вода била достигла 0,35 цм испод уреза, тј., 47,65 м. У овој разлици између висине воде на врху старог зида и старог дуда нешто није било тачно. Није нам јасно зашто инжењер Settimi у свом извјештају о нивелманској тачки и високој води говори о висинама од 48 до 50,04 м, када на оном положају није та висина.

⁶²⁾ Исто, извјештај инжењера Settimi Monti..., тачка Б/1/9.

⁶³⁾ Исто, тачка Ц, Д и Е.

⁶⁴⁾ Исто, писмо Ц. Ф. Хофера од 1 IV 1884.

Инжењер Бриот у својој студији пише да је пројекат Ламбертов био нетачан, просто повећан из аустриске карте 1:300.000, и да је погријешно дати правац подводним каменим бранама према току воде Дрима.⁶⁵⁾

Изгледа, као што ћемо даље видјети, да је инжењер Ламберт током љета погријешно у прокопавању канала, којим је требало да вода ујесен почне да отиче и собом однесе нагомилани материјал. Према извјештају из Скадра од 20 I 1884 излази да се на Дриму гради брана од камена у дужини од 200 м и да је прокопан канал код Ваудењса од 4 м ширине и 12—15 м дубине. Код радова су наступиле непредвиђене дубине, гдје је утрошено много камења, због чега је рад закаснио и Дрим развалио један дио брана и прелио се преко тог дијела њене дужине. Из овога произилази да у пројекту има неки недостатак, а тај је да није издубен канал тамо гдје је Дрим нанио пијесак. Инжењер је мислио да ће сама вода својим током моћи да пробије канал, након што воду затвори на другу страну. Али се преварио у рачуну. Дошло је до нагодбе, те је поново започето копање истог канала, који ће имати 40 м ширине и 12—14 м дубине у дужини од око 200 м. Брана од камена биће више подигнута.⁶⁶⁾

Инжењер Settini у другој тачки извјештаја нарочито наглашава да је канал љети био тачно регулисан. Хтио је тиме рећи да је канал био тако ископан да прва јесенска вода која надође може пројурити даље без штете. Из његовог извјештаја и наведеног дописа да се разабрати да је главна погрешка била у каналу, гдје се накупила маса пијеска и издржала надолазак јесенске воде која је скренула према каменој брани, коју је оштетила, а касније и разлијела. Ова фатална грешка имала је за посљедицу да је вода камену брану разлијела. Осим тога, ово је било кобно за сав даљи рад. Јер да је овај посао успио, данас би Дрим текао према Љешу. Осим тога, ово је био највећи рад који је досад предузет за уређење Дрима.

Како је предузеће А. Манос наслеђеници и Ц. Ф. Хофер & Со ликвидирало и уредило рачуне са Министарством за јавне радове у Истамбулу, није нам познато.

Пошто предузеће није могло више да извршава своје обавезе, комисија је хтјела да настави радове у својој режији. Због потешкоћа и одговорности које су могле проистећи из ове одлуке, инжењер Briot је затражио другу функцију, а у септембру 1884 дошао је инжењер Е. Schneider и преузео радове, који су отада били вођени без старог плана, и под упливом и фантазијом гувернеровом и утицајних особа Скадра.⁶⁷⁾ Но, радови су опет били безуспјешни. Наиме, били су изведени према погрешним пројектима и нијесу могли да се одупру великим поплавама.

⁶⁵⁾ Briot, н. дј., *Differents...*, *Travaux executes de 1882 а 1884*.

⁶⁶⁾ „Глас Црногорца“. 5 II 1884, бр. 6.

⁶⁷⁾ Briot, н. дј., *Differents...*, *Travaux executes de 1882 а 1884*.

Књаз Никола је у августу 1883 био у посјети султану у Истамбулу. Ту је прилику искористио да покрене питање уређења Бојане и Скадарског Језера. У вези с тим, а по налогу Порте, један француски инжењер је већ сљедеће (1884) године био израдио студију читавог проблема, опскрбивши је мапама, пројектима и прорачунима.

Капетанство лука на Пристану, тј, капетан Закарија извјестио је 1883 Канцеларију поморског одјељења на Цетињу да се један предузимач из Трста интересовао да ли Црна Гора има намјеру да прочисти ушће Бојане тако да пловидба у свако доба буде слободна. Ако влада има ту намјеру, односни предузимач послао би свог инжењера да види какве би радове требало извести на ушћу Бојане.

Капетан Закарија у извјештају износи и своје мишљење да за Црну Гору нема велике важности чишћење Бојане за пловидбу само до Обода. Требало би продубити Бојану код Скадра, споразумно са Турском, што би много користило увозу и извозу црногорске трговине, а држави донијело доста користи. По његовом мишљењу, улазак у Бојану треба да се очисти на црногорском, сјеверозападном рукавцу Бојане.⁶⁸⁾

Капетанство лука на Пристану извјестило је Канцеларију поморског одјељења на Цетињу да је долазио један инжењер да види како би се продубио улаз у Бојану,⁶⁹⁾ не наводећи његово име. Али ни од овога није ништа било.

Студија инжењера Henricha Hillingera 1885. Након повратка из Истамбула, књаз Никола је био позвао на Цетиње инжењера Hillingera, који је дотада вршио уређење ријеке Неретве, да да своје мишљење о уређењу вода у Скадарској области.⁷⁰⁾

Љекар др Петар Миљанић је прочитао на Цетињу студију инжењера Hillingera о уређењу вода у Скадарској области, па је у „Грлици“ изнио краће одломке из наведене студије, коју, због њене важности, овдје износимо.

Он пише: „Да се осуши наше Скадарско Блато — главни узрок грозничавости — треба техничког знања, труда, времена и замашних средстава. Предузеће, које је уредило Неретву, изаслало је 1885 свог нарочитог инжењера да на лицу мјеста проучи и поднесе мишљење“ Он даље пише: По хидротехничким законима, огледало (разина) Блата расте у сразмјеру нарастања дна заједничког канала од пјешчаног наноса. Некадашње корито правац Мораче можете возећи се по језеру оловом на конопцу пропатити. На подробно израђеној мапи инж. Hillingera означене су дубине Скадарског Језера. Нарастање дна Бојане пјешчаним наносом Кирија ишло је лагано, али је Дрим учинио за десетину година више неголи Кири вијековима. Кад Дрим послџе

⁶⁸⁾ ДАЦ—МУД, Капетанство лука Пристан, бр. 222 од 3 IX 1883.

⁶⁹⁾ Исто, бр. 222 од 3 IX 1883.

⁷⁰⁾ ДАЦ—МИД, бр. 379 од 12/24 VII 1885.

киша придође, он тако силовито јури и доноси масу воде, коју корито ријеке није у стању у море однијети, па он заједно с Киријем враћа воду у Скадарско Језеро“.⁷¹⁾

Инжењер Hillinger, пак, разлаже, како да се регулише Дрим, одајући достојну хвалу турској власти и варошком претставништву Скадра, који су били свјесни опасности и нијесу жалили жртава. Критикује план бившег инжењера и систем давања предузимачу. Била су направљена два каменита насипа код Ваудења умјесто једног великог. Резултат је био да је само једна четвртина водених маса била одведена олет у старо корито Дрима, док су три четвртине пошле Дримцем у Бојану. Треба направити један насип од Гавоча до Метгуша 4 м широк, а 6.000 м дугачак. Испуњено корито Дрима очистити, шуму из њега почупати и издубити. То би стајало 1,135.000 франака.

Даље разлаже да по свим мјесним приликама није могућно спустити ниво Скадарског Језера ниже од 3 метра. Сваки метар наниже стоји сразмјерно много више. Кад би се ниво спустио за 3 метра, добила би се, по приближном рачуну, површина плодне земље од 20.000 хектара (110 хиљада рала).⁷²⁾

Инжењер Hillinger каже да, прије него што се Дрим скрене и утврди, нити се може говорити о пловности Бојане ни о снижавању Скадарског Језера, нити пак о исушивању улцињских баруштина. Да се ушће Бојане издуби, рашири и направе два крака јаких насипа, која залазе у море, треба утрошити 3,130.000 франака. Од Св. Николе до Дајча (близу Обода) Бојана је свуда дубока 5 м. Но од Обода до Скадра има 17 км и то би требало очистити, издубити, раширити и на једном мјесту скратити кривудање Бојане праволинијским каналом од једног километра; трошкови би износили 8,462.500 франака. Дакле, регулисање Бојане стајало би свега 11,592.500 франака. За скретање Кирија у Скадарско Језеро, како не би више наносио пијесак у Бојану трошкови би износили око 800—900.000 франака.⁷³⁾

Инжењер Hillinger је био примљен код књаза Николе, који се много интересовао за проблем скретања Дрима и за уређење вода у Скадарској области. На Цетињу нијесмо могли доћи до његовог елабората.

Hillinger је био вриједан инжењер, који је извео, поред Неретве, многе друге јавне радове, те је био спреман да изведе и регулацију Дрима. Али ни из ове акције није ништа резултирало. Инжењер Hillinger је умро у Бечу у дубокој старости 5 IV 1932.⁷⁴⁾

⁷¹⁾ Миљанић др Петар, Како да се бранимо од једне наше народне болести (грознице), „Грлица“ 1890, 68—69.

⁷²⁾ Исто, 70.

⁷³⁾ Исто, 70.

⁷⁴⁾ Технички лист. орган Удружења југословенских инжењера и архитеката, Загреб 1939, бр. 1—2, стр. 8.

Остали безуспјешни потхвати. Црногорски конзул у Скадру, Пламенац, октобра 1883 извјештава Радонића, министра унутрашњих дјела на Цетињу, да је Мустафа Асим-паша рекао да му је највећа брига да прочисти Бојану, те да ће из Истанбула доћи један мали пароброд који ће прегледати цијело Скадарско Језеро и Бојану и испитати његову дубину, па ће се одмах ове године приступити раду. Мустафа Асим-паша увјерава да ће Бојану толико прочистити да постане пловна за пароброде.⁷⁵⁾ Али ни овом приликом ништа није било предузето.

О уређењу Бојане од стране Турске пише из Истанбула 2/14 VI 1884 Гавро Вуковић Министарству унутрашњих дјела на Цетињу да му је Асим-паша рекао да ће са предложеним планом учинити Бојану пловном, а ако то буде пријетиће опасност Скадру од аустријских бродова. Вуковић га је увјеравао да се предложеним радовима Бојана неће учинити пловном, већ ће се снизити ниво Скадарског Језера у малој мјери. Да би се Бојана учинила пловном требало би много милиона. Асим-паша отворено је рекао Вуковићу да ће главна тешкоћа у рјешавању овог питања код Министарског савјета и у Двору бити страх од аустријских бродова.⁷⁶⁾ Из предњег излази да се радило о томе да се 1884 уређење Дрима преда неком другом предузећу, након безуспјешних подухвата од стране подuzeћа А. Манос наслеђници и Ц. Ф. Хофер & Со. Али ни из овог предлога није ништа произишло.

Књаз Никола је почетком 1885 дао упуство опуномоћеном претставнику у Истанбулу, Бакићу, да у свакој прилици покреће питање уређење вода у Скадарској области, код свих одлучујућих турских државника.⁷⁷⁾ Бакић је читаве 1885-те активно покретао ово питање код Дервиш-паше, Нусрет-паше, Асим-паше и других.⁷⁸⁾ За рјешење питања Бојане интересовао се код Асим-паше и Нелидов, руски посланик у Истанбулу. Бакић је због исте ствари са Чеват-пашом посјетио министра иностраних дјела и великог везира. Он је покретао питање Бојане и 1886 приликом аудијенције код султана и код других турских службеника.⁷⁹⁾ Али ни тада није ништа постигнуто.

Студија инжењера Панцијере 1886. Послије неуспјеха предузећа А. Манос наслеђници & Ц. Ф. Хофер & Со и радова изведених у режији Комисије за уређење Дрима, отоманска влада је 1886 упутила у Скадар инжењера Панцијеру, Млечанина, ради израде пројекта, у којем бијаше предвидио одвођење рјечице Кири у Скадарско Језеро, тамо гдје је и прије отицало, а на Дриму да се стара брана подигне до изнад високе воде и да се споји са

⁷⁵⁾ ДАЦ—МУД, без броја, од 18 X 1883.

⁷⁶⁾ ДАЦ—МИД, бр. 355 од 2 VI 1884.

⁷⁷⁾ Лаиновић А., Једна страна из дипломатске историје Црне Горе, „Историски записи“, Цетиње, 1951 св. 10—12, 512.

⁷⁸⁾ Исто, 512 и 514.

⁷⁹⁾ Исто, 516.

одбранбеним насипом. У Бојани је требало извести просјек од Обода до Самрића, како би се избјегла велика окука Бојане. Панцијера је вршио тахеометриско мјерење цијелог подручја. Нажалост, прије него што је завршио свој рад, био је опозван. Није нам познат разлог његовог опозивања.

Briot у својој студији наводи да је Панцијера 1889, прије одласка инжењера Schneidera, по жељи Министарства за јавне радове у Истамбулу преузео руковођење радовима у државној режији.⁸⁰⁾ Доље наведеним писмом инжењера Вармана се доказује да је инжењер Панцијера био у Скадру већ 1886. А тако исто и Равоти.

Црногорска влада је била 1886 упутила у Скадар руског инжењера Вармана Владимира Ивановича да би судјеловао у комисији за израду пројекта за регулисање Дрима. По доласку у Скадар, Варман, писмом од 15 IX 1886, на руском језику, пише Радонићу, министру иностраних дјела на Цетиње, између осталог, да је по доласку у Скадар одлежао десет дана у карантини; да у инструкцијама које је Асим-паша⁸¹⁾ добио из Истамбула нема говора о судјеловању црногорског делегата у комисији за регулисање Дрима, те према томе да он нема шта у Скадру да ради; да Асим-паша не да да се ради на Дриму већ само на Кирију и да је главни инжењер Панцијера добар радник. Равоти, његов замјеник, је лијен. Арландо, син Панцијерин, је заузимљив, али је тек први пут на оваквим радовима. Гарцоло је пијаница. Бонати ништа не зна. Један Турчин тако исто ништа не зна. Кармелић је добар радник, али је лошег здравља. Углавном, осим Панцијере, персонал је лош.

Новцем располаже сам Асим-паша и њим углавном плаћа дугове. Исплаћивање је веома неуредно. Асим-паша све послове одуговлачи, па инжењери могу дуго да се у Скадру задржавају. Посао би много боље ишао кад би црногорски делегат службено био овлашћен да судјелује у раду. Шаље црногорској влади неке профиле Дрима. Тако исто профиле Ц, Д, Е и Ф Бојане, из којих се види како риболовне справе (даљани) у Бојани испод моста код Скадра праве штету и стварају плићаке. Кад би се те направе из Бојане уклониле, вода би нормалније отицала Бојаном.⁸²⁾

⁸⁰⁾ Briot, н. дј. *Projet Panciera*.

⁸¹⁾ Мустафа Асим-паша, у чину ферика, био је први пут гувернер Скадра хидрж. год. 1288—1872, а други пут, у чину мушира, хидрж. год. 1298—1883, Елезовић Г., Гласник Скопског научног друштва, књ. XII—7, 1935, 196—197.

⁸²⁾ ДАЦ—МУД, бр. 835 од 17 IX 1886. Варман 1886 пише да је главни инжењер Панцијера, а његов замјеник Равоти. Инжењера Schneidera уопште не именује. Значи да он тада није био у Скадру на послу уређивања Дрима. Осим тога, значи да је Панцијера, 1886, преузео управу радова, а да је инж. Schneider отишао из Скадра. Из овога излази да је године 1889, у којој Бриот ставља да је Панцијера преузео управу радова од инж. Schneidera, погрешна.

Ускоро послѣје одласка инжењера Панцијере из Скадра (питање је када је отишао), једна комисија официра турске војске поново је проучавала регулацију Дрима. Ова комисија је била предложила девијацију Дрима улијево по излазу из тјеснаца Ваудењса, с тим да се пребаци преко низине Клине, рјечицом Клина, заобишавши брдашца код Дајча, мочваром Арњета, да се испод Ура Шкинџе убаци у рјечицу Гјадри (Giadri), у дужини око 15 километара. Дрим је, уосталом, већ показивао тенденцију да себи пробије пут у ову страну Задримља, гдје код села Качија и низином рјечице Клине постоји депресија терена и мочвара.⁸³⁾

Иста комисија је имала предлог да се Дрим из Дримца сврати преко низине Труши (Fuša Trusit) и Булеке у мочвару Муртепса и потом код села Луарзи у Бојану. Исто тако, да се од мочваре Муртепса скрене у језеро Лунерса (Ličeni Luners), а потом у море. Тиме би се отклониле поплаве у Забојани и у Задримљу, но та комбинација није била довољно проучена.⁸⁴⁾

Поплава од 1889 нанијела је доста штете Скадру. Према предлогу гувернера Бари-паше⁸⁵⁾, намјеравали су варошани уз припомоћ околине да уложе лични рад да Дрим скрену у старо корито. Али се нијесу сложили у погледу кулучења, па ни од тога није ништа било.⁸⁶⁾

Црногорско-турска конвенција 1890. Када је књаз Никола августа 1889 на позив султанов поново путовао из Бара у Истамбул, на броду је био и војвода Гавро Вуковић, који у својим мемоарима пише да му је пала у дио улога да говори с великим везиром и с министром иностраних дјела о регулацији вода у Скадарској области и снижавању нивоа воде на Скадарском Језеру.⁸⁷⁾

Књаз је у Истамбулу лично заинтересовао султана за рјешење питања Бојане. Након повратка из ове посјете, послао је поново у Истамбул Вуковића да настави преговоре о овој ствари. Послије дужег преговарања, Вуковић је коначно с Турском закључио разговоре о уређењу питања Бојане.⁸⁸⁾ У исто вријеме он је с Турском закључио конвенцију, која се састоји од 8 тачака, а датирана је на Цетињу 20 VI 1890. Према првој тачки конвенције имају се из Бојане код Скадра уклонити риболовне справе

⁸³⁾ Briot, н. дј., *Projet de deviation du Drim, per une commission militaire ottomane.*

⁸⁴⁾ Исти, н. дј., *Deviation, proposée par la plaine de Trouche et les marais de Murtepes jusqu'a Louarzi, sur la Vojana*; Шоћ др. П., „Време“ од 20 X 1940.

⁸⁵⁾ Бари-паша, у чину ферики, био је гувернер Скадра хидрж. год. 1305=1889, Елезовић Г., Гласник Скопског научног друштва књ. XII—7, 1934, 136 и 197.

⁸⁶⁾ „Глас Црногорца“, 6 VIII 1889, бр. 32.

⁸⁷⁾ Вуковић Г., Мемоари, Кнежев пут у Цариград 1889. Котор 1928.

⁸⁸⁾ „Глас Црногорца“, 19 V 1890, бр. 21.

и приступити снижавању дна Бојане код самог извора. Конвенција предвиђа регулацију Бојане, Дрима и Кирија. Има се ископати нови канал код Обода. Дрим се има пребацити у старо корито према Љешу, те поред других радова треба прокопати и ново корито од 20 км дужине, да би се тиме осигурала од поплаве поља у Задримљу. Рјечица Кири биће пребачена у Скадарско Језеро, у које је и раније отицала. Према трећој тачки конвенције, из пројеката и студија комисија произилази да ће регулација трију наведених ријека стајати 158,000 турских лира или 3,634.000 франака.⁸⁹⁾ Тачка пета конвенције гласи: „Царско-отоманска влада вољна је исплатити предузимачком друштву дио улога са интересом чим се посао сврши, а осушену земљу задржаће за себе, да она њом располаже. Црна Гора је слободна погодити се са друштвом, независно од турске погодбе, на који начин ће свој дио улога друштву намирити“.⁹⁰⁾ Тачком шестом одређено је било да ће отоманска влада власницима риболова дати накнаду. Црна Гора је од тога ослобођена.

Потом је био издат оглас којим се позивају лица, која би била спремна да наведене радове изврше, да се у ту сврху пријаве отоманском Министарству трговине и грађевина у Истамбулу почев од 20 августа 1890.⁹¹⁾ Но и послејве свих других преговарања, пројеката, уговора и лицитација, није ни овог пута дошло до извођења никаквих радова. И кад не би било других сплетака, сама стилизација пете тачке конвенције чини лицитацију илузорном. Ниједан предузимач не би предузео особито ризикантне хидротехничке радове, а да унапријед не добије један дио уговореног износа. У лицитацији је требало да буде наведено да ће се предујмови исплате вршити заједнички, а начин исплате између Турске и Црне Горе да се уреде између њих самих.

Године 1890 још једна турска војна комисија је радила пројекат за уређење Дрима и Бојане.

Предлог за скретање Дрима преко равнице Труше. Постојао је и предлог да се изврши девијација Дрима преко низине Труши и каналом Муртепса до села Луарзи у Бојану. Али ни од овога није било ништа изведено.⁹²⁾

Предлози за скретање отијецања Охридског Језера. Такође је постојало више предлога да се отицање Охридског Језера скрене долином Скумби. О томе је надуго писано, што није могућно овдје износити. Гувернер Скадра је у мају 1902 у свом извјештају изнио питање скретања Охридског Језера према мору.⁹³⁾

⁸⁹⁾ Исто, 28 VII 1890, бр. 26.

⁹⁰⁾ Исто, 28 VII 1890, бр. 26.

⁹¹⁾ Исто, 14 VIII 1890, бр. 33.

⁹²⁾ Briot, н. дј., *Deviation, proposée par la plaine de Trouche et les marais de Murtepes jusqu'au Louarzi, sur la Bojana.*

⁹³⁾ Исти, н. дј. *Deversement proposée du lac d'Ocrida par la vallée du Scoumbri.*

Пројекат инжењера Леларжа 1891. Године 1891 француски инжењер Леларж (Lelarge) вршио је трасирање неких цеста у Црној Гори као и трасу жељезнице Вирпазар — Цетиње. Том приликом био је израдио и пројекат регулације вода у Скадарској области. Ни до овог пројекта нијесмо на Цетињу могли доћи. Из књиге Управе двора излази да је инжењер Леларж путовао на Бојани, те му је за трошкове било исплаћено 68,14 форинти⁹⁴⁾, а за плату и путне трошкове из Париза до Цетиња и натраг 980,29 форинти.⁹⁵⁾ Леларж је написао студију о Бојани и Скадарском Језеру⁹⁶⁾, као и о путевима у Црној Гори⁹⁷⁾

Пројекат Друштва за градњу обала, докова и складишта у Истамбулу 1893. Ово друштво (La société des quais, docks et entrepôts de Constantinople), преко својих инжењера Песнела и Болотова, било је приступило 1892 проучавању Скадарске области ради израде пројекта за регулацију Дрима. Ови инжењери су били утврдили да је потребно да се Дрим врати у своје старо корито, а Кир да се осигура бранама. Расходи би износили 3,300.000 франака, а 750.000 за регулацију Дрима.⁹⁸⁾ Ова два инжењера била су из Истамбула допутовала у Скадар за уређење Дрима и Кирија.⁹⁹⁾ На овом пројекту је радило 6 инжењера наведеног друштва. Ова студија носи датум: Истамбул, 21 XI 1893; потписан инжењер, директор за контролу, Гравет. Аутор пројекта меморијала је инжењер Песнел.¹⁰⁰⁾

Преговори за извођење радова између наведеног друштва и Министарства за јавне радове у Истамбулу нијесу успјели.

Када сва дипломатска настојања, уговори, концесије, студије и пројекти нијесу донијели никакве користи да се уреди ток Дрима, а тиме и воде у Скадарској области, Црна Гора је 28 XI 1894¹⁰¹⁾ упутила Порти ноту у вези са слободном пловидбом по Бојани на основу члана 29 Берлинског уговора из 1878 године. У ноти тражи од Порте да се уклоне риболовне справе с мостом код Скадра, у дотадашњем његовом стању, што стоји на путу слободној пловидби, а у исто доба спречава слободно отицање воде из Скадарског Језера.

Порта се одазвала жељи Црне Горе, па је султан потврдио одлуку према којој су се имале сљедећег априла уклонити ри-

⁹⁴⁾ ДАЦ — Управа двора, књига расхода за 1891, ред. бр. 17.

⁹⁵⁾ Исто, бр. 19.

⁹⁶⁾ Lelarge G., Le Lac du Scutari e la Voiana, Nouvelles geographiques № 8 и 12 од 15 XII 1892, Paris, стр. 177—181 и једна карта Скадарског Језера.

⁹⁷⁾ Исти, Les Voies de communication du Monténégro, Nouvelles geographiques № ? од 4 VIII 1892, стр. 119—123, и једна карта.

⁹⁸⁾ Briot, н. дж., Projet de la société des quais, docks et entrepôts de Constantinople; Шоф др. П., „Време“ од 20 X 1940.

⁹⁹⁾ „Глас Црногорца“, 18 IX 1893, бр. ?

¹⁰⁰⁾ Pesnel, ing., Etude pour le régime des eaux du territoire de Scutari d'Albanie, Constantinople, le 21 XI 1893.

¹⁰¹⁾ „Грлица“ 1896, Цетиње, стр. 62.

боловне справе и мост, чиме је пловидба имала да буде слободна. Ниједно од ових обећања није било извршено, осим што је на мосту било удешено да се отвара за пролаз бродова.

Др П. Шоћ пише: „У љето 1895 отпочео је опет неки „рад“ на Дриму и Бојани како ће се излити Скадарско Језеро. Уклоњени су даљани из Бојане, који су много сметали отицању Скадарског Језера и причињавали растењу у Језеру.“¹⁰²⁾

Пројекат инжењера Равоти-Леларж 1896. Новембра 1896 позната велика поплава нанјела је замашне штете на подручју Скадарског Језера и Скадра. Да би се Скадар одбранио од даљих поплава, турска влада је послала у Скадар инжењера Равотија и поменутог Леларжа. У ту сврху био је одобрен први кредит од 36.000 турских лира. Такође је био позван инжењер Бриот, који је још 1882—84 изводио радове на Дриму, са циљем да се они опет обнове. Равоти је имао за дужност да проучи питање уређења вода у Скадарској области и изради нови пројекат. При изради овог пројекта он се служио пројектима својих претходника. Гувернер Скадра није предузимао никакве мјере за извршење пројекта, већ је износ од 18.000 турских лира утрошио на потребе војске. Међутим, ни овај потхват није успио.¹⁰³⁾ Инжењери Равоти и Леларж били су израдили пројекат према којему је Дримац имао бити спроведен нешто ниже, према селу Речи.¹⁰⁴⁾

Гавро Вуковић, министар иностраних дјела, посјетио је Истамбул септембра 1896. Том приликом расправљао је са Саид-пашом, великим везиром и Тефик-пашом, министром иностраних дјела, о питању Бојане. Вуковићу су турски државници обећали да ће извршити све што им буде могућно у погледу питања Бојане. Међутим, све је остало по старом.

Од 1902 године Бојана је скретала ка лијевој обали више Обода и Самрића.¹⁰⁵⁾

И касније се покретало питање уређења пловности Бојане. Турски лист „Игдам“, који је излазио у Истамбулу, 1909-те је био донио вијест да је султан Абдул Хамид потврдио нацрт о оснивању посебног отоманског друштва за уређење Бојане, како би се већ једном успоставила редовна рјечна пловидба између Скадра и Ријеке Црнојевића и других црногорских пристаништа на Скадарском Језеру.¹⁰⁶⁾

Меморијал инжењера Болотова 1909. И Болотов пише да је Дрим 1846 скренуо према Скадру, гдје и сада утиче у Бојану. Он даље наводи да воду коју доноси Дрим и Кири, и која долази из Скадарског Језера, Бојана не може да сву пропусти код

¹⁰²⁾ Шоћ др. П., „Време“ од 20 X 1940.

¹⁰³⁾ Briot, н. дј., *Projet Ravotti*.

¹⁰⁴⁾ Baldacci A., *L'Albania*.

¹⁰⁵⁾ Briot, н. дј., *La Boyana*.

¹⁰⁶⁾ Тршћански Lloyd, Трст 22 XII 1906, бр. 200, 3143.

Обода и Белаја према мору. Сувишак воде прелази преко обала Бојане и плави околна ниска земљишта. Због овога и настаје инондација Скадарског Језера, која код високог водостаја достигне + 10,83 м. Из запажања у току посљедњих 60 година излази да се средњи ниво на Скадарском Језеру подиже за 0,015 м. годишње. Болотов пише да су се на Скадарском Језеру налазили многобројни отоци. Према карти из 1829, Скадарско Језеро је удаљено за неколико километара од варошице Вирпазара.

За скретање Дрима према Љешу Болотов пише да је потребно изградити јаке камене бараже код Ваудањса. Најприје треба извести мјерења цијелог терена, а потом израдити пројекат свих радова који треба да се изведу. Тешко је унапријед прецизирати потребну дужину насипа које треба подићи. То се може знати тек након техничког мјерења, али апроксимативна дужина насипа према карти износила би око 50 км. Према једном пројекту који посједује општина Скадар, дужина насипа износи 51 1/2 км.

Болотов даље пише да би за уређење пловности Бојане ову требало продубити од њеног извора до Обода. Такође би требало исправити корито ријеке од Деригјата до Самрића, а још боље и до Белаја. Уједно би требало учврстити њене обале. Снижењем нивоа воде на Скадарском Језеру и уређењем Бојане на наведени начин смањило би се пад ријеке и умањила брзина струје. Да би се Бојана учинила пловном потребно је да се прочисте спрудови у ријечи и спруд на њеном ушћу. Тиме би бродови са газом од 3 метра могли пловити до Скадра. Овакво уређење Бојане имало би велику важност за пловидбу Скадарским Језером.

За скретање Дрима према Љешу, изградњу насипа, уређење пловности Бојане и остале радове требало би утрошити око 5 милиона франака. Овим би се ниво воде на Скадарском Језеру снижио за око 2 и по метра.¹⁰⁷⁾

Студија и пројекат инжењера Briota 1909—1910. Године 1909 сусрећемо опет инжењера Бриота у Скадру на његовом старом послу — изради пројеката за уређење Дрима. Књаз Никола је преко свог конзула у Скадру, Петра Пламенца, био замолио Ведри-пашу да инжењера Бриота упути на Цетиње с потребним плановима, прорачунима и осталим. Пламенац пише књазу да Бриот неће хтјети да прими никакав хонорар за ово путовање. Он би могао имати видну улогу код скадарских власти при покретању уређења Дрима. Зато је мишљења да га књаз одликује четвртим или петим степеном Данилова реда. Уједно Пламенац скреће пажњу књазу Николи да је Бриот наклоњен аустријском конзулу. Инжењер Бриот се и за вријеме опсаде Скадра 1912—1913 налазио у Скадру.¹⁰⁸⁾

¹⁰⁷⁾ Bolotov, ing., Memoire sur le drainage du lac de Scutari, le lac de Scutari, Constantinople, le 12/25 IX 1909.

¹⁰⁸⁾ ДМЦ — Архивско одјељење, Никола I, 1909, бр. 42 од 17 VII 1909

Пламенац 28 IX 1909 јавља из Скадра књазу Николи следеће: „Синоћ је валија (гувернер) казао инжењеру Бриоту да је изашла израда о градњи трансбалканске железнице, која би имала доћи преко Скадра на Бар, а од које би један огранак ишао на Медову. Жељезницу би имало радити руско-француско-талијанско друштво“.¹⁰⁹)

Будући да је после 1900 опет било искрсло питање трансбалканске железнице, црногорска влада је поново била покрећула и питање пловности Бојане, из разлога што би поплаве сваке године ометале грађење и искоришћавање поменуте железнице. Висока Порта је то увидјела, па је отпочела преговоре с једном јаком француском финансиском групом, којој је и повјерено уређење Дрима, Кирија и Бојане.

На питање постављено о овом предмету у Црногорској народној скупштини, министар одговара једном интерпеланту да су инжењери још прошле године били изаслати на лице мјеста и, како смо извијештени, они су своме друштву поднијели повољан реферат. Сад су поново изаслати француски инжењери и од назад неколико недјеља налазе се у Скадру. Пошто је ово друштво врло солидно, то су најбољи изгледи да ће радови бити успјешно и брзо приведени крају, те ће тако ово важно питање бити ријешено у корист Црне Горе и Турске.¹¹⁰)

Према неким вијестима, аустриска влада је 1910, вјероватно за рачун Турске, била упутила у Бојану један глибодер, који је копао на ушћу Бојане, код делте Дрима и испод Скадра. После кратког времена глибодер је напустио рад и вратио се натраг.

На основу уговора с Министарством трговине и јавних радова у Истамбулу, 1910, једна комисија на челу с главним инжењером Милетом била је отишла у Скадар да би предузела најхитније радове за обрану Скадра од поплаве. Исте године је инжењер Бриот израдио генерални пројекат. У меморандуму је указао на узроке и последице поплаве, као и на ток дотада извршених радова, уз своја опажања. Турска је исте године закључила и уговор с француским друштвом „La Régie générale des chemin de fer et des travaux publics“, које је са своје стране израдило пројекат за регулацију Дрима и Бојане. Главни инжењер био је Милет. Због избијања Балканског и Првог свјетског рата друштво није могло да приступи радовима. Тако је питање регулације вода у Скадарској области и овога пута остало неријешено.

Самостални потхвати Црне Горе 1911. Када је Црна Гора била исцрпила сва средства да се с Турском споразумије у погледу регулације вода у Скадарској области, настојала је да поменути

¹⁰⁹) Исто, бр. 1 од 28 IX 1909.

¹¹⁰) Стенографске биљешке ЦНС, сазив децембра 1911, 495

посао сама изврши, независно од Турске, и на црногорској територији.

У ту сврху биле су дате, 1911, двије концесије Анти Дешковићу, инжењеру из Пучишћа на Брачу: једна за подизање хидроцентрале на ријечи Морачи код Морачког манастира, а друга за подизање хидроцентрале на Ријечи Морачи код Доње Горице.¹¹¹⁾ Према уговору од 24 IV 1911, чл. 2, прва хидроцентрала би производила од 40—90.000 КС, па је у ту сврху овлашћени предузимач имао да уложи капитал од 4 до 5 милиона перпера. Према чл. 20 уговора, Дешковић је имао право да предузеће повеже са финансијским удружењима енглеског, белгиског и швајцарског капитала. Друга хидроцентрала, према чл. 3 уговора, имала је да даје од 2—3.000 КС, а за ту сврху је требало уложити од 1,500.000 до 2 милиона перпера. Дешковић је, према чл. 10 уговора, могао да повеже предузеће као што је напријед наведено.¹¹²⁾ Ова могућност повезивања предузећа са енглеским, белгиским и швајцарским предузећима имала је за циљ да се нађе могућност за улагање већих износа у посао око регулације Скадарског Језера.

Изградњом хидроцентрале најприје је требало добити доста јевтину електричну снагу, па тек онда отпочети рад. Инжењер Дешковић је био израдио пројекат да се регулација Скадарског Језера изврши независно од Турске, на црногорској територији. Према Дешковићевом плану, мало десно од села Глухи До, у Црмници, имао је да буде пробијен тунел дуг 5 и по километара, који би изашао на море код Попове Њиве. Овај тунел не би служио само за отицање воде из Скадарског Језера, већ би њиме пролазио колски пут и жељезница. Према мишљењу других стручњака, тунел за отицање воде из Скадарског Језера боље би одговарао да је у Крајини, јер би излазио на море негдје код Бара. Први пројекат је имао предност у томе што је кроз један те исти тунел имала да отиче вода из Скадарског Језера и да пролази колски пут и жељезница. Да је пројекат Дешковића најбоље одговарао доказује и то што је сада тунел избушен на истом мјесту, иако само за жељезницу.

Било је основано и друштво са сједиштем на Цетињу и у Паризу, с капиталом од 32 милиона златних франака. Почетком Балканског рата, а касније и Првог свјетског рата, пропали су и ови планови. Рјешењем Комитета министара Југославије од 1 VIII 1930 престала је да вриједи концесија коју је инжењер Дешковић био добио од бивше црногорске владе 1911 године.

Дешковић је био отпочео рад на путу од Биоча ка манастиру Морачи и на изради планова за увођење ријеке Таре у Морачу и наједном застао. Борели послије Првог свјетског рата о томе пише: „Једини стручњак који је и прије рата схватио тај

¹¹¹⁾ „Глас Црногорца“, 25 IV 1911, бр. 18.

¹¹²⁾ Исто, 25 IV 1911, бр. 18; Наша земља, Цетиње и Црна Гора, књ. III, Приредило Професорско друштво, Београд 1927, 180.

веома замршени посао, био је инжењер Дешковић. Основа је његове замисли: прво, веома много и веома јевтине електричне енергије, без чега се не смије приступити извођењу великих радова, а онда том јевтином енергијом отворити Скадарском Језеру бољи и краћи излаз на море.¹¹³⁾

Послије Балканског рата, на Лондонској конференцији 1913, третирано је било питање да се Црној Гори загарантује међународни зајам од 40 милиона франака за радове на културном и економском подизању земље. Међу тим радовима је била предвиђена регулација земљишта на Скадарском Језеру. О том зајму Мијушковић пише: „Загарантирани међународни зајам из 1913 предвиђа номиналну суму од 40,000.000 франака. Од њега су одобрене биле свега двије рате: једна од 6,000.000 франака, а друга од 3,000.000 франака; од тога је ефективно примљено 7,500.000 франака од *Banque de Paris et de Pays Bas, Paris i Societe Commerciale de l'Orient, Milano*“.¹¹⁴⁾ Зајам је имао бити одобрен и Албанији, за исту сврху.

Црногорска влада је пред Народну скупштину, 15 I 1914, изашла с програмом за исушење Скадарског Језера и регулацију Бојане као једног од најпоузданијих, најлакших и најјевтинијих путева ка Јадранском Мору.¹¹⁵⁾ Поводом тога С. Драговић и М. Шаковић, народни посланици, упутили су били 20 II 1915 Народној скупштини интерпелацију: „Пошто је Краљевска влада у свој радни програм, како га она назива, унијела и обећање исушења Скадарског Језера, а пошто према рјешењу Велесиља, уколико је јавности познато, ријека Бојана не припада Црној Гори, — питамо Вас, господине Министре, да ли је осигурала Краљевска влада за Црну Гору право сервитута на ријеку Бојану, или можда мисли којим другим каналом исушити Скадарско Језеро, и ако мисли другим путем, који би то био?“¹¹⁶⁾ Ни од овог програма није ништа било.

Аустро-њемачки пројекат 1914. Када су Аустрија и Њемачка у Албанији довеле на власт принца Wieda 1914, једна група бечких инжењера, по предлогу аустриског конзула у Скадру, била је израдила план за регулацију Дрима и Бојане. За пловност Бојане нарочито се заузимао аустриски војни штаб, ради војних операција у Албанији. Због касније насталих политичких прилика у Албанији није дошло до извршења ни овог пројекта.

¹¹³⁾ Borelli M., О Скадарском језеру, „Република“, Београд 25 XI 1947, бр. 108, 4.

¹¹⁴⁾ Мијушковић М. М., Привреда Црне Горе прије уједињења, „Банкарство“, Београд, 1930, VII, 70; Види: К. и К. Ministerium des Aussern, Diplomatiscne aktenstücke, Wien 1914, број 212, 214, 223, 246, 249, 286 и 603/1913. За вријеме Балканског рата, аустро-угарска дипломатија расправљала је о давању финансиске помоћи Црној Гори, углавном за уређење вода на Скадарском Језеру и Бојани.

¹¹⁵⁾ Шоћ др П., „Време“ од 27 X 1940.

¹¹⁶⁾ Стенографске биљешке ЦНС, сазив јануара 1914, Цетиње 1914, 426.

За вријеме окупације Албаније од стране аустриске војске, М. Какарићи је тражио од аустриских власти да се регулише Бојана и да се утроши 10 милиона круна, које је Wiener Bank била сакупила од албанског народа. Аустрија је знала да ће рат изгубити и није хтјела да изврши посао за који је унапријед знала да се неће моћи њиме користити.

Сви пројекти и уговори израђени до краја Првог свјетског рата за уређење вода у Скадарској области били су већином изиграни од отоманске владе, скадарских валија и богатих феудалаца из Задримља. Скадар са његовим подручјем Турска је сматрала туђом земљом, па није марила за његово подизање. Циљ је постигнут тиме што су поплаве трајно упропашћавале најбоља земљишта поред обале Скадарског Језера, због чега је Црна Гора економски била трајно оштећена. Аустрији и Италији, које су као супарнице у Албанији имале интересну сферу, није било у интересу да се питање регулације Дрима и Бојане приведе крају. Оне су настојале да мала Црна Гора и даље остане у њиховој зависности, економској заосталости и сиромаштву.

Пројекти између два рата 1919—1939. Послије Првог свјетског рата, на Мировној конференцији 1919—20, било је третирано и питање регулације Скадарског Језера. О њему се расправљало и на Конференцији амбасадора 1921, али се није дошло до неког стварног резултата.

Ради регулације Дрима и Бојане били су 1922 започети преговори између тадашње нације државе и Албаније. У то вријеме настао је и пројекат Савјета амбасадора, као протокол између Краљевине СХС и Албаније ради одређивања услова за пловидбу на Бојани и Скадарском Језеру.¹¹⁷⁾

Њемачки инжењер Кадо, у служби албанске владе, саставио је 1923 године предлог за регулацију вода у Скадарској области са свим прорачунима у износу од 25 милиона златних франака. У јулу 1923 албанска влада је изаслала на терен савјетника Кадоа да на лицу мјеста проучи све што је потребно да се Бојана учини пловном. Питање регулације Дрима и Бојане проучавао је и албански инжењер Адам Ј. Адам.

Комисија тадашње југословенске Дирекције вода подијела је почетком 1924 свој извјештај са елаборатима на основу извршеног увиђаја као и детаљном студијом инжењера Жнидерчића, која је имала неколико варијаната.¹¹⁸⁾

У то вријеме између југословенске и албанске владе били су започели преговори о питању регулације вода у Скадарској области. „Време“ од 18 IX 1925 било је донијело вијест из Скадра да је албански изасланик боравио у Београду и да је том приликом постигнут споразум о исушењу Скадарског Језера, с тим да Албанија плати 32% трошкова, а Југославија остало. Радови су

¹¹⁷⁾ Шоћ др П., „Време“ од 3 XI 1940.

¹¹⁸⁾ Исто, од 3 XI 1940.

имали да почну у прољеће, а требало је да их изводи једно француско друштво.

Др Нинчић, министар спољних послова, изјавио је 26 III 1926 да ће, према заједничком споразуму с Албанијом, у скоро вријеме почети исушивање Скадарског Језера. Исте године је била образована мјешовита стручна комисија за поменуте радове.

У државни буџет за 1928/29 унесен је био и кредит од 12 милиона динара намијењен претходним радовима на Скадарском Језеру.

Седамнаестог марта 1929 било је објављено да су југословенски и албански инжењери завршили на терену проучавање уређења Дрима, Бојане и Скадарског Језера и да ће југословенској и албанској влади бити поднијети предлози за зједнички рад на мелиоризацији терена у Скадарској области.¹¹⁹⁾

Др Шоћ пише: „Наша Скадарско-теренска секција, која је на терену радила од 1928 до 1930 године, изложила је резултате свога рада на основу генералног пројекта који је Секција израдила и предложила Министарству грађевина (1930). У исто вријеме Албанска секција, са сједиштем у Скадру, такође је вршила иста хидротехничка истраживања“.

Елаборат је обухватао одводне способности Бојане код Обода, Белаја и Речи, као и улогу Дрима, Дримца и Кири у односу на Бојану. Утврђено је било да ниједан од наведених тјеснаца не може да пропусти велику воду коју Бојана спроводи у горњем току. Услед тога наступа успоравање узводно, подизање нивоа до изнад обала и разливање воде по земљишту изнад обала. Јака струја враћа воду Бојане у Скадарско Језеро, када и настају велике поплаве. Дримец је у Бојани претстављен са 40% капацитета и у тој мјери смањује ефекат отицања воде из Скадарског Језера.¹²⁰⁾

Међународна конференција у Стрези 1932 године, заузимањем ондашње Југославије и Алберта Томе, предвидјела је била радове на Скадарском Језеру и Бојани, с тим да се претходно постигне споразум с Албанијом. Према прорачуну конференције, број радних дана би износио 2,300.000, а вриједност радова досегла би износ од 71 милион швајцарских франака, од којих 40 милиона на терет Албаније. Смрћу Алберта Томе и овај је план пропао.

Године 1933 основан је Акциони одбор за мелиоризацију подручја Скадарског Језера са сједиштем на Ријеци Црнојевића. На састанку грађана и претставника установа у Подгорици, 3 I 1937, расправљено је било ово питање и одлучено да се оснује Одбор за мелиоризацију подручја Скадарског Језера, који ће ступити у везу са свим компетентним властима и с Акционим одбором, који је раније већ био одржао скупштину заинтересованих општина на Жабљаку, Ријеци Црнојевића и Вирпазару.

¹¹⁹⁾ Исто, 3 XI 1940.

¹²⁰⁾ Исто, од 3 XI 1940.

Крајем 1936 године у Скадру су боравила два позната инжењера: Омодео и Марцело, који су за рачун Албаније испитивали како да се ријека Кири врати у Скадарско Језеро.¹²¹⁾

Овим смо навели главне студије, пројекте и предлоге за уређење вода у Скадарској области до Другог свјетског рата. У Другом свјетском рату није се на овом питању ништа радило. О уређењу вода у Скадарској области толико се писало да је у народу који живи у подручју Скадарског језера била уобичајена крилатица: „Више се потрошило мастила за пројекте о исушењу Скадарског језера но што има воде у њему“. А у вези са дугогодишњим обећањима Турске да ће уредити Дрим и Бојану, кад би неко посумњао у нечије обећање, обично се у народу говорило: „И султан је обећао да ће пресјећи Бојану“.

Ниједан од пројеката, планова и уговора израђених до краја Првог свјетског рата за уређење вода у Скадарској области није био извршен.

Када се једном изврши општи пројекат за уређење вода у Скадарској области, добиће се становита површина обрадиве земље, колико на нашем дијелу Скадарског језера, толико и на оном дијелу сусједне нам Албаније. И једним и другим приобалним становницима ово ће добро доћи, јер ће ове површине, у помањкању обрадиве земље у близини, обрађивати и од њих имати велике користи. Нестаће и већи дио мочвара и бара, а с њима и милиони комараца који шире маларију, што ће имати повољан утицај на физички развитак приобалног становништва.

Ријека Бојана ће постати пловна и за морске бродове становите тонаже и газа, а Скадар, 44 км далеко од мора Бојаном, први пут у историји, преко Бојане, постаће мала морска лука. Преко ње ће се одвијати жива трговина из црногорских пристаништа на Скадарском Језеру и обратно, као и она из сјеверне Албаније. Скадар би почео да живи новим животом, као што је некада живјело његово познато средњевјековно пристаниште при манастиру Св. Срђа и Бакха, до којег су пловили морски бродови разних народа.

Изградњом лукобрана на ушћу Бојане и постављањем поморског свјетла, Бојана би постала пловна у свако доба дана и ноћи. Уједно би се тим уређењем добила сигурна лука, које нема на оном подручју од Драча до Бара. Тада би биле успостављене и редовне паробродске пруге, које би са морских лука саобраћале Бојаном са пристаништима на Скадарском Језеру. Сва мјеста која леже дуж обала Бојане и Скадарског Језера добила би јевтину и брзу везу са морем. Директне поморске везе са пристаништима на Скадарском Језеру одразиле би се не само на економско благостање пограничног становништва већ и на културу онога краја.

¹²¹⁾ „Зетски гласник“ од 16 I и 21 IV 1937.

Уређењем пловности Бојане предвиђена је и градња уставе код данашњег моста близу Скадра, којом би се на Скадарском Језеру одржавао потребан водостај за пловидбу. Уједно ће устава служити, према потреби, за подизање водостаја ради наводњавања ниског земљишта.

Све ове позитивне компоненте подигле би благостање приобалног становништва Скадарског Језера, које то по свом географском и историском положају, као и по својој политичкој прошлости, и заслужује.

Прошло је 100 година откад је Дрим провалио у Бојану, Али усљед разних прилика, он, нажалост, још и данас, уза сву могућност и данашњу технику, својом стихијом уништава и разара многа земаљска добра којима би се људи могли користити.

Међутим, сваки рад има и својих негативних страна, које се по природи посла не могу избјећи. Уређењем Скадарског Језера смањила би се његова површина, те би и рибе у њему било мање. То би се одразило и на укљеве. Ако би снижењем водостаја на Скадарском језеру које око остало на суву, требало би до њега прокопати канал како би укљеве могле у њ улазити.

Дрим путем Дримца, последице уређења, не би више скретао своју воду у Бојану. Вода би због тога слабије струјала Бојаном у море, усљед чега ће морска вода продирати у Бојану, као што је то случај с ријеком Неретвом након њеног уређења. Због слабијег струјања Бојане могао би се знатно умањити лов на кубле. И циполи неће више залазити у досадашњој количини у Бојану, па ће и лов ове врсте бити мањи. Снижавање водостаја на Скадарском Језеру не би неповољно утицало на сељење јегуља; напротив, оне би и даље долазиле Бојаном у Скадарско Језеро. Будући да Дрим не би више штетио даљане, лов јегуља би био повећан.¹²²⁾

Уставом би се Скадарско Језеро одржало на водостају + 1,5 м изнад нулте тачке, а устава би онемогућила долазак младим јегуљама и циполима у Скадарско Језеро. Стога би уз уставу требало израдити рибљу стазу за јегуље и циполе, којом би могле пролазити и друге морске рибе. Због слабијег струјања воде у Бојани могло би наступити и слабије сељење ципола у Скадарско Језеро, што би смањило и њихово размножавање у њему. У том случају морала би се из мора преносити ова врста рибе и порибљавати Скадарско Језеро.¹²³⁾ Јаче струјање Дрима, на његовом ушћу, привући ће и веће количине рибе. Напротив, уређењем Бојане и Скадарског Језера опсег рибарства би опао.

¹²²⁾ Планчић Регулациони радови на Скадарском Језеру и ријекама Бојани и Дриму и њихов уплив на рибарство, „Рибарство Југославије“ бр. 10 и 11, Загреб 1947, 108.

¹²³⁾ Исто, 108—109.